

LIBERÁLNÍ MATKA BOŽENA NĚMCOVÁ?

MARIE BAHENSKÁ

A liberal mother Božena Němcová?

Abstract: The preserved correspondence of Božena Němcová can be used as a source for an analysis of her attitude to her children. The letters enable us to reflect if these attitudes diverged from the conventions of the time, to what degree her personal experiences reflected in her raising of the children and what priorities she envisioned for them. The principles Němcová quoted can be to a certain degree seen as representing a clash of only slowly changing social norms (i.e. the notion of the patriarchal family with father-provider) and the rapidly changing social and economic reality. Němcová herself was forced to submit to the economic situation of her family and through her own income tried to improve its situation. As for the raising of the children, she mostly advocated traditional views. However, we can consider modern her conviction of the importance of first-rate education, without regard to gender. As for the future professions of her children, she viewed this question in a practical way, considering the possibilities for professional fulfilment and salary. There is a marked difference in the approach of Němcová to her sons and to her only daughter, influenced of course by the fact of their greater or shorter distance from home, but also probably by certain traditional and gender-stereotypical thinking. The educational style of Němcová should not be considered liberal, as she most often reminded her children of their duties, moral principles, obedience, respect and responsibility.

Key words: nineteenth century, Czech lands, Božena Němcová, motherhood.

V síti sociálních rolí

V reflektování životního stylu Boženy Němcové jejími současníky se odráží dobové pojetí úkolů a rolí, které žena její sociální vrstvy měla v průběhu svého života zastávat. S postupným vymezováním hranice mezi privátní a veřejnou sférou, završeným přibližně v 60. letech 19. století a v zásadě platným až do 1. světové války, se stávala ženiným světem rodina a domácnost, světem muže naopak zaměstnání a veřejná činnost.¹ Tradiční model měšťanské rodiny počítal se ženou jako manželkou, matkou a hospodyní, mimo tento okruh bylo tolerováno dobročinné působení, popřípadě členství ve spolcích adekvátního zaměření (jako ideální se jevily spolky dobročinné a osvětové). Výdělečně činná žena z rodin středních měšťanských vrstev, které byly v českých zemích v diskurzu týkajícím se poslání ženy dlouhodobě dominantní, však do žádné ustálené šablony nezapadala.

Právě to je přitom jedna z důležitých rolí Boženy Němcové (Korespondence² 2007: 18–23). Spisovatelská činnost pro ni jednoznačně znamená cestu k výdělku, nikoli vyplnění volného času vlasteneckým veršováním, typickým pro vzdělanější ženskou společnost 30. a 40. let 19. století. Za další vybočení z řady lze pokládat svérázný přístup Němcové k vedení domácnosti. Rodina mnohokrát, někdy velmi narychlo a pod hrozbou vystěhování měnila svá pražská bydliště,³ kritériem nejčastěji bývala výše nájmu. Negativní pozornost budil také tehdy neobvyklý model rozdělené rodiny. Josef Němec žil postupně v Balašových Ďarmotech, ve Villachu, Zdicích a Dvorcích, kam byl služebně přidělen nebo kde získal krátkodobé zaměstnání. Bydlel v podnájmech a stravoval se v hostincích, zatímco zbytek rodiny zůstával v Praze. Němcová se tak dostala do situace, kdy byla nucena zvládnout povinnosti obou rodičů. Musela zajišťovat chod domácnosti, vychovávat děti, ale také získávat prostředky na základní životní

¹ Tuto teorii podporovala řada dobových titulů, které se řadí k tzv. preskriptivní literatuře, např. práce Honoraty Zapové (Nezabudky aneb Dar našim pannám, Praha 1859), Františky Hansgirkové (Hospodyně našeho věku. Krátké naučení vedení městského i venkovského hospodářství, Praha 1865), Sofie Podlipské (Listy staré vychovatelky k někdejší schovankám, Praha 1868) nebo Věnceslavy Lužické-Srbové (Žena ve svém povolání, Praha 1872).

² Zde a dále v odkazech uváděno pouze „Korespondence“, v soupisu literatury a pramenů zařazeno jako: *Božena Němcová. Korespondence* a příslušný svazek a rok vydání – pozn. redakce.

³ Při prvním pobytu v Praze na podzim 1842 Němcovi bydleli v dnešní ulici Na Poříčí č. 1050. V letech 1850–1861 vystřídali dalších sedm bytů (Koňský trh č. 15, Pod Emauzy č. 1378, Štěpánská č. 647, Řeznická č. 1360, dům U Archy Noe na rohu Žitné a Štěpánské, Baštecká, od srpna 1861 bydlel Josef Němec s dcerou v domě U Tří lip na Kolovratské třídě – dnešní Příkopy).

potřeby, protože příspěvky od manžela je často pokrýt nestačily. Rozměňování nepsaných, ale společností striktně vyžadovaných bariér mělo za následek rozporuplný a převážně negativní postoj vůči Němcové. Odtud zřejmě také pramení často tradovaná charakteristika, že byla „velká česká spisovatelka, ale špatná ženská“ (Božena Němcová 2002: 79–83).

Není naším cílem hodnotit přínos Němcové pro rozvoj české literatury poloviny 19. století. Máme v úmyslu pokusit se analyzovat některé z dalších rolí, které jí připadly, a způsob, jakým se s nimi snažila vypořádat. Za jeden z klíčových faktorů v životě Němcové lze považovat mateřství. Relativně volnomyšlenkářské názory, solidní vzdělání a ne vždy typicky ženské chování (hodnoceno podle dobových měřítek a konvencí) navozují otázku, nakolik se tyto postoje promítly do jejího mateřského působení. V této souvislosti je třeba zdůraznit, že přes mnohvrstevnatost rolí, které lze dešifrovat např. z její korespondence, je právě pozice matky jedinou neměnnou konstantou (Božena Němcová 2006: 135).

Takové tvrzení se na první pohled jistě nemusí zdát nijak objektivní, ale v případě Němcové je třeba vnímat širší kontext, tedy výše zmíněnou proměnlivost a rozmanitost jejich dalších životních rolí. Některých se dobrovolně a poměrně rychle vzdala – sem můžeme zařadit post vůdčí představitelky ženského vlasteneckého hnutí a literární činnosti doby předbřeznové, kde měla nahradit Bohuslavu Rajskou.⁴ Jiné, např. úloha řádné manželky a hospodyně, procházely poměrně dramatickým vývojem a skončily fiaskem. Němcová-spisovatelka zažívá oslavování, ale i tvůrčí krizi nebo nepříjemná jednání s nakladateli a prosby o vyplacení honoráře. V porovnání s těmito skutečnostmi je Němcová-matka trvale pevně zakotvena v žádoucí a očekávané ženské roli. Způsob, jakým ji naplňuje, pak poskytuje zajímavé interpretační možnosti.

Výchova v zajetí stereotypů?

Rodinné zázemí ani příbuzenské vazby Němcovou nepředurčovaly k mimořádným výkonům ani nedávaly naději na získání významného společenského postavení, přesto se poměrně rychle dokázala prosadit mezi pražskými vlastenci doby

⁴ Bohuslava Rajská se po sňatku s Františkem Ladislavem Čelakovským v roce 1845 odstěhovala do Vratislavi. Obě ženy zůstaly v písemném kontaktu a Němcová si často stěžovala na poměry v pražské ženské společnosti. Důvody svého nezájmu o post hlavní redaktorky ženského almanachu formuluje velmi otevřeně: „Já nemám od žádné ani řádky, a čas již vypršel. Avšak ráda svůj ouřad složím, ať jej převezme, která si umí lásku spisovatelky více získat než já. Ony mě nemají rády. Mám prý pro takový úřad málo ohně... Což mám dělat? Vždyť mně nic k posuzování nedaly. ... A já je měla snad na ten nešťastný Parnas bičem dohánět.“ (Korespondence 2003: 32).

předběznové. Byla uvedena do předních salonů, spřátelila se s rodinou Palackých, Staňkových a Fričových, elitami tehdejší české společnosti. Představovala dosud chybějící a velmi žádoucí střípek do mozaiky, kterou skládalo doznívající obrození – vzdělanou (navíc půvabnou) ženu, schopnou literární tvorby v českém jazyku. Dalším dobovým ideálem byla (a ještě dlouho bude) vlastenecky smýšlející matka a osvícená vychovatelka budoucí generace. Jak se Němcová vyrovnala s tímto požadavkem? Do jaké míry se shodovaly, či rozcházely její vlastní způsob jednání a nároky na chování potomků? Jaká přání a jaké představy do nich Němcová projektovala? Odpovědi nám může poskytnout obsáhlá korespondence. Otázka dětí a jejich osudů je poměrně častým předmětem jejich úvah a v určitých obdobích jsou děti samy adresáty i autory dopisů. Jen pro úplnost připomeňme, že manželům Němcovým se necelý rok po svatbě narodil syn Hynek (6. 8. 1838), následovali Karel (16. 10. 1839), Theodora (19. 6. 1841) a Jaroslav (2. 10. 1842).

Dopisy, v nichž se Němcová vyjadřuje o svých dětech, si zpočátku jsou velmi podobné a obsahují vesměs očekávané informace, vycházející z věku dětí. V chronologické posloupnosti si tak nejprve všímá zdravotního stavu svých potomků. Ten je častým námětem dopisů s Bohuslavou Rajskou (Čelakovskou) z let 1845–1849. Očividně se jednalo o téma oběma ženám blízké a v dané situaci pro ně zřejmě závažnější než neslavné osudy ženského literárního almanachu. Němcová a Rajská především sdílejí obavy z dětských nemocí: „Můj Drahotín (tj. Jaroslav – pozn. aut.) byl však ... nebezpečně nemocen, měl záškrť. ... Ti druzí dva kluci jsou zdraví; jen má ubohá Dora má boule. Čím dále tím více jich má; ovšemže by nemusela od nich umřít, ale co zkusí?“ (Korespondence 2003: 27) Mezi řádky lze vyčíst také další běžné mateřské obavy: „Možná že přijedu okolo prvního října do Prahy, ale jistě nevím; musíme tam dát Hynka. ... jen abychom našli lidi mravné, kteří by upřímně na něho dohlídli. Je to starost veliká, když musí dát mladé dítě z domu...“ (Korespondence 2003: 137) Nic z obsahu dopisů nenavzděčuje fakt, že si je vyměňují dvě údajně nejvzdělanější ženy tehdejší české společnosti, jejich postoj vůči dětem je zcela obvyklý a ničím výjimečný.

Z hlediska výchovných zásad a postupů, které Němcová zastávala, jsou zajímavější než korespondence s manželem a přáteli listy určené dětem samotným. V těch přibližně od poloviny 50. let totiž nabývá navrch sice milující, ale praktická a někdy možná až příliš přísná matka. Korespondence s dětmi se výrazně liší od dopisů adresovaných matce, sestře nebo přátelům, v nichž Němcová líčí své touhy, sny i zklamání a které mají blízko k uměleckým dílům (Korespondence 2004: 76–78, 176–177, 221–222). Dopisy určené dětem jsou obvykle věcné, konkrétní, můžeme dokonce říci typicky rodičovské. Dětem je ochotná

poskytovat maximální duchovní i materiální pomoc, je-li to v jejich možnostech, ale na oplátku od nich očekává úctu, poslušnost a respekt. Co Němcovou vede k tak nekompromisně formulovaným postojům, pokynům a radám? Především vlastní špatné zkušenosti, obává se o zdraví dětí (často zmiňuje smrt nejstaršího syna jako varovný příklad zanedbávání zdravotních obtíží), ale také připomíná problémy s úřady, kterým je třeba předcházet (toto téma se objevuje např. v souvislosti s obavami, že Karel by mohl být odveden k vojsku).

Máme-li se pokusit vykreslit obraz Němcové jako matky a vychovatelky, nabízí se tedy korespondence s dětmi jako ideální pramen, který odráží nejen bezprostřední rozpoložení pisatelky, ale také dlouhodobě zastávané názory a zásady, s nimiž své potomky seznamuje. Němcová se tu ukazuje jako bytost civilní, prakticky založená, která příliš neodpovídá obrazu někdejší múzy salonů a královny jřínkového plesu. V dopisech dětem, zejména synům, s nimiž je korespondence častější,⁵ se objevují výzvy k zodpovědnosti, rozvaze, respektování nadřízených. Vyčítá jim prodlevy v korespondenci, nežádá je dokonce obviňuje z necitelnosti a bezohlednosti. Jako neviditelná červená nit se všemi dopisy, zejména určenými pro syna Karla, nese touha vychovat z dětí řádné lidi se smyslem pro povinnost a poskytnout jim předpoklady pro dobré zaměstnání. Jako by tedy ve svém působení na děti Němcová zásadně přehodnocovala vlastní způsob jednání, často ovlivněný city nebo intuicí.

Od jara 1856, kdy Karel odjel za prací do Zaháně k příbuzným, můžeme v dopisech Němcové jasně sledovat mateřské stereotypy. Formulace vět jsou konkrétní, stručné, obsahově se týkají nejčastěji zdraví: „Ráno jak vstaneš, vezmi si na umývadle vodu a houbu – a hodně si prsa vydrhni do červena – tím se kůže zahřeje, zesílí... Nechoď zapocen, polohaný ven a bos. ... Pak se chraň ostrých nápojů... Jez více od masa, kdy můžeš, ... sladkých pamlsků se chraň.“ (Korespondence 2004: 225, viz též 258, 302; Korespondence 2006: 58) Frekventovaným tématem je chování k rodičům: „... to je přece nedbalost – abys tolik práce měl, že by Ti chvilka k napsání několika řádků matce a otci nezbyla, tím se nevymlouvej nikdy, – protože to je patrná lež. Táta se velmi hněvá na Tebe pro to a já neméně, neukazuje to alespoň žádnou úctu ani lásku k rodičům... žádnou jinou radost nemáme než vás ... když zapomeneš na rodiče a nebudeš si jich vážit budeš darebák za to, nehodný, aby na Tě slunce svítilo...“ (Korespondence 2006: 91–92), zaměstnavatelům a příbuzným: „Musíš se naučit, milý hochu, slyšet a neslyšet, a s mlčenou nejdál dojdeš...“ (Korespondence 2004: 260)

⁵ Tento nepoměr vyplývá z pobytu synů v zahraničí (Karel pracoval v Zaháni, Postupimi a Jezeří v Krušných horách, Jaroslav studoval v Mnichově), zatímco Dora trávila převážnou část dětství v domácnosti s matkou, s výjimkou kratších letních pobytů na venkově.

Němcová syna pochopitelně informuje o dění v rodině, ale převážnou část textů tvoří rady, doporučení nebo přímo zákazy. Velmi negativně hodnotí jeho prohlubující se vztah ke své sestře Aidě a varuje syna před milostnými avantýrami: „Toho blouznění jsi měl nechat... jestli tak lehko všude chytneš, Karle, pak bude s Tebou zle ve světě a stane se to Tvým neštěstím, neboť já lépe znám ženské než ty a vím, jak býváte za blázni držáni a s jakou koketerií líčenou Vás svádí, až svedou a zhubí.“ (Korespondence 2007: 369)

Po Karlově odjezdu do Postupimi se naléhavost dopisů ještě stupňuje. „Kdybys byl vždy matčinu radu poslechl a slova její častěji si opakoval, zajisté bysi se byl s jinou tvář a jinou myslí domů vrátil. – Abysi tolik nekouřil, řekla jsem Ti ne jednou, ale stokrát, a nebylo to pranic platné... Kávu nepí, nekůř mnoho a nech všech fantazií – to Ti radím. Čti, co mysl vzdělává, a nikoli co dráždí...“, nabádá téměř dospělého syna (Korespondence 2007: 135). K tomu se nově připojuje obava z očekávaných odvodů do armády. Výjimečně a pouze jedenkrát se objevuje matčino tvrzení, že by snad bylo dobře, kdyby Karla odvedli, protože by se stal „člověkem pořádnějším“ (Korespondence 2006: 294).

Oba rodiče se ve svých výchovných zásadách naprosto shodují, nabádají k šetrnosti, uvážlivosti, vážení si dobrého místa: „Jít jen nazdařbůh do světa, bez peněz, to nejde, to by bylo holé bláznovství ... jsi příliš mlád, abys už se jen směle do světa pustil. ... chybí ti i vědomosti, i protekcí ... budeš stát jako kůl v úplné cizině.“ (Korespondence 2006: 57) Synovi dále opakovaně vytýkají liknavost v korespondenci. Němcová Karlovi také připomíná, zcela jistě na základě vlastních zkušeností, jak složitý je život bez peněz: „Ty nevíš, co to je, chodit pěšky po světě a nemít groše v kapse.“ (Korespondence 2006: 58) Je zajímavé, že ani po rozchodu s manželem nepřestává Němcová ctít zásady patriarchální rodiny a připomíná nezbytnou úctu k otci: „...on zůstane přece jen vaším otcem a poručníkem, dokud nebudete mít vlastní svůj domov, a proto se musíte k němu vždy co děti chovati...“ (Korespondence 2007: 147)

Korespondence s mladším synem už takto ostré výtky postrádá a působí spíše nešťastným dojmem, především ze strany Jaroslava. Jeho dopisy z Mnichova (Korespondence 2007: 171–251), kde od dubna 1860 necelý rok studoval, jsou – s výjimkou prvního, kde popisuje město – sledem proseb o peněžní výpomoc a stesků na nedostatek jídla. V mnoha variacích a s různou mírou intenzity se dovídáme: „Nejhůř je, že pozejtří mám platit činži, a nebudu moci... Poslední dni jsem neměl co jíst. ... Dohromady jsem 12 dní neobědval.“ (Korespondence 2007: 185)

Ochránitelská pozice, kterou matka vůči oběma synům uplatňovala, je pochopitelná, na druhou stranu ale zřejmě mohla přispívat k jejich lehkomyšlnosti,

kteřá je jim pak mnohokrát vyčítána. Přes všechny své výhrůžky Němcová nakonec vždy všechny prosby vyslyšela, posílala peníze, oblečení i jídlo, vyplácela neofrankované dopisy. Dora, která s matkou sdílela domácnost a musela být nejvíce zasažena špatnými rodinnými poměry, se ocitla v opačném a velmi nesnadném postavení. Snažila se matce vypomáhat, ale právě pro její stálou přítomnost bylo možná toto úsilí vnímáno jako něco samozřejmého, nevyžadujícího mimořádné ocenění a uznání. Němcová v posledních měsících života přenesla na dceru prakticky veškerou péči o domácnost a nepovažovala přitom za nutné připojovat za této situace rady a poučení, jak bývala zvyklá vůči synům. Dosvědčují to Dořiny dopisy z této doby: „Já mám tolik práce teď, že nevím kudy kam, z toho bych si ani tolik nedělala, jako ty starosti, co jsi mně zde nechala, tu přijde H., tu z Malý Strany ten pán, tu mlíkařka, tak to létá ke mně, a já nevím, co počít. ... jen prosím Tě, mámo, se přičiň, abysi mně mohla poslat alespoň peníze pro ty dlužníky.“ (Korespondence 2007: 281)

Odlíšný přístup k synům a dcerám můžeme považovat za jistý genderový stereotyp, zachovávaný v 2. polovině 19. století především v úřednických rodinách. Zvyk vyžadoval podporovat syny (především financovat jejich vzdělání), jejichž povinností bude postarat se v budoucnu o ženské členy rodiny, zejména neprovdané sestry. Dcery byly v rodinách často vnímány jako levná pracovní síla, v horším případě jako finanční zátěž. U Němcových sice nebyla situace takto vyhocena, jak bude řečeno dále, ale vzdělání a uplatnění synů bylo oproti Dořině budoucnosti předmětem důkladnějších úvah a zřejmě vyžadovalo i vyšší náklady.

Vzdělání dětí – realita místo iluzí

Korespondence, v níž se jedná o výběr vhodné školy, nenaznačuje žádné zvláštní vymezení oproti dobovým tendencím. Němcová se ztotožňuje s tezí, která ženu v rodině staví do submisivní pozice a klade nad své vlastní zájmy vzdělání dětí. Určitý posun lze zaznamenat snad jen v tom směru, že tradičně vnímaná podřízenost ženy byla podřízeností vůči manželovi. V tomto případě však má přednost před zájmem jednotlivce, tedy manžela, duchovní statek – kvalitní vzdělání, které dětem zajistí v budoucnu dobrou existenci. „Děláme to ovšem jen skrze děti, že do Prahy žádáme, neboť bychom to nebyli v stavu vydržet, mít dva chlapce v Praze a ještě i holku. A kde jinde příležitost dát je důkladně vychovat, a jiného jim nemůžeme dát,“ píše například Václavu Staňkovi v listopadu 1849 (Korespondence 2003: 140). Důraz je při výběru školy kladen zcela pochopitelně na národnostní hledisko, pro Němcovou je nepřijatelné posílat děti do německých škol: „Dva starší chlapce musím mít v Domažlicích ve škole, an zde špatná škola je, a ještě k tomu německá.“ (Korespondence 2003: 58)

Němcová je při volbě a hodnocení škol, které její synové navštěvovali, poměrně kritická. Při pobytu rodiny v Liberci komentuje úroveň místních škol následujícími slovy: „Děti do školy neposíláme, učitel sám řekl, že by se mnoho nenaučily a na mravech pokazily. ... Školy jsou zde špatné, to řekne každý nestranný pozorovatel.“ (Korespondence 2003: 148); „Zde učí na reálce kněží, a není co chválit ... učitel je hňup, sám nic neumí, a tak by člověk nad tím učením zde zplakat mohl.“ (Korespondence 2003: 154) V žádném případě tedy nelze hovořit o nezodpovědnosti nebo lehkováznosti (Božena Němcová ve vzpomínkách 1961: 69–70), školní docházka dětí je bedlivě sledována a Němcová se o ni prokazatelně do detailů zajímá. Všimá si především vyučovacího jazyka, ale také např. církevního vlivu ve výuce, kvality učitelů nebo vztahů mezi žáky.

Úroveň škol je pro Němcovou zjevně jedním z důležitých kritérií při úvahách o stěhování mimo Prahu, jak dokládají četné úryvky z jejích dopisů manželovi. „Jedná se tu ale hlavně o děti, zdali pro ně byla by tam (rozuměj v Uhrách – pozn. aut.) příležitost ku vychování, zdali tam jsou dobré reálné školy a učí-li se v nich slovensky.“ (Korespondence 2003: 156); „S tím Bydžovem mě to mrzí, já nevím, že ty jenom na to myslíš a že ti nenapadlo, že by to pro děti tak málo výhoda byla... Myslíš, že je tam reálka pro Jarouše? ... Copak na venku mají? – Psát, číst, počítat, zeměpis, takové věci je mohou naučit, ale přírodovědy nemohou je tak důkladně vyučit jako zde – nemají sbírky k tomu ani prostředků... A mimo to přišlo nyní nařízení shůry (tajné), aby se reálky na venku němčily.“ (Korespondence 2006: 65–66)

Zajímavá je i syntaktická stránka dopisů. Němcová se o tématu výchovy a vzdělání dětí vyjadřuje nejčastěji v singuláru, jako by rozhodování v této záležitosti připadalo výhradně jí. To ovšem nemůžeme chápat jako snahu o dominantní postavení v rodině. V souladu se zaběhnutými zvyklostmi byla právě matka plně zodpovědná za vzdělání i výchovu dcer, za výchovu synů odpovídala do doby, než ji převzala školní zařízení. Užívání první osoby singuláru je tedy z hlediska Němcové přiměřené a pochopitelné, neboť se opět jednalo o tu část rodinného života, která spadala do ženské sféry působnosti.

Velký prostor ve svých listech Němcová věnuje otázce budoucího povolání dětí. Vzhledem k nepřilíh dobrým finančním poměrům rodiny předpokládala, že i dcera by kromě obvyklých znalostí, nutných k vedení domácnosti, měla získat odbornou průpravu, avšak výhradně v rámci společensky tolerovaných ženských povolání. Je zajímavé, že právě uplatnění Dory se rodičům jevilo zdánlivě nejsnazší (Úlehla 2007). „...ta holka je vlastně nejchytřejší, ačkoliv se nezdá,“ komentoval schopnosti šestnáctileté Dory Josef Němec (Korespondence a zápisky 1913: 124).

Dora navštěvovala nejprve pražské dívčí ústavy Eleonory Jonákové a sester Rittersberkových. Díky finanční pomoci doktora Čejky a Palackých mohla absolvovat kurzy francouzštiny v „nóbl ústavu“ (Korespondence 2006: 99–100) a v roce 1860 z tohoto jazyka úspěšně složila univerzitní zkoušku. Nevynechala ani povinnou součást dívčího vzdělání, učila se šít v krejčovském salonu Wilhelma Krehy. Němcová si přála, aby se Dora stala učitelkou, tím měla mít dostatečně zajištěnou existenci: „Když se pak Dora naučí hlavním základům hudby, nemusí ani hbitě hrát umět, jen když bude tolik umět, aby znala učit děti. Když bychom jí více dát prozatím nemohli, alespoň by se přece nějak protloukla. Teď se hledají učitelky pro děti mnoho do Uher, Valašska i Ruska a hlavně z Čech jdou: dostávají i 300 zl. i více platu s výpravou ostatní... Možná, že se nám lépe povede a že ji budem moct dát víc učit, a že jí třeba nebude jít záhy mezi cizí lidi, ale budoucnost není žádná před námi rozprostřena, a protože lépe toho, co přítomnost podává, použití.“ (Korespondence a zápisky 1913: 250; viz též Korespondence 2006: 124; Korespondence 2006: 382) Snad až příliš tvrdě, ale vzhledem k budoucnosti zřejmě realisticky se o dceři vyjádřila v jednom z dopisů: „Dora není velmi pěkná, má jen to, co umí, a k tomu dobré srdce!“ (Korespondence 2006: 201)

Také představu o povolání synů Karla a Jaroslava poměřovala Němcová velmi materialisticky – očekávaným výdělkem a nabídkou zaměstnání, s přihlédnutím k jejich tělesné konstituci a zdravotnímu stavu. Byli žáky české reálky, podle Němcové i učitelů měli oba výtvarné nadání.

Karel, který se zajímal o botaniku, se začal učit zahradníkem. Němcová toto povolání vnímala jako činnost na pomezí mezi praktickou prací a uměním, představovala si syna jako zahradního architekta. V daném okamžiku však mělo význam i to, že za jeho učení nemuseli nic platit (Korespondence 2004: 78).

Jaroslav přes otcův nesouhlas odjel v dubnu 1860 studovat na malířskou akademii do Mnichova. Němcová doufala, že by se mohl stát uměleckým řemeslníkem a popřípadě odejít za prací do ciziny: „...doufám, že z něho bude dokonalý umělec; chce rok asi býti při malbě a potom, když by mu dal Kaulbach dobré vysvědčení, že z něho bude šikovný malíř, šel by tamodtud do Antverpenu neb Paříže. – Kdyby ale neměl v malířství prospívati, chce býti buď sochařem, buď dřevořezbářem, což by vlastně nejvýnosnější bylo. – To musel by potom do Londýna k zdokonalení; a kdyby tím byl, chce jíti potom do Ameriky, kde by si co šikovný dřevořezbář v krátkém čase znamenité jmění vydělati mohl.“ (Korespondence 2006: 170) Tentokrát sice poněkud popouští uzdu své fantazii o synově kariéře, ale přesto zaznamenáváme latentní obavy o jeho hmotné zajištění. To má být hlavním kritériem při rozhodování, kterému uměleckému

oboru se věnovat. Uznávala sice Jaroslavův malířský talent, ale realisticky ho doporučovala využít spíše přízemním způsobem, což bude ovšem přinášet pravidelnou mzdu: „... by mohl být pak ve fabrice někde kreslím, a když by se jen trochu naučil, že i zde by si tam mnoho vydělal. ... pak že by mohl být v některé fabrice na porculán, kde se dobře platí.“ (Korespondence 2006: 224; viz též Korespondence 2006: 318) Němcová původně plánovala pro Jaroslava uplatnění ve zcela jiném oboru, umění na hony vzdálenému. Domnívala se, že pobyt a práce na venkově by prospěly jeho zdraví a slabé tělesné konstituci, proto uvažovala o rolnické škole, ale svůj plán musela z finančních důvodů přehodnotit, jak objasňuje v dopise Karlu Aloisi Vinařickému (Korespondence 2006: 216).

Zajištění rodiny

Vzhledem k vývoji rodinných poměrů v dopisech postupně přicházejí stížnosti, jejichž počet se s přibývajícimi roky stupňuje. Jejich příčinou je špatná hmotná situace, bezprostředně dopadající na děti. Postrádají teplé oblečení, obuv, řádné a pravidelné jídlo, zdravotně vyhovující bydlení, pobyt na venkově. Převážnou část těchto dopisů Němcová logicky adresuje svému nepřítomnému muži, od kterého očekává zájem, pochopení, ale také pomoc. Zřetelnější „neženské“ prvky chování nacházíme prozatím ojediněle, teprve v době, kdy se Němcův pobyt v Uhrách chýlil ke konci a zároveň se komplikovalo vyplácení jeho mzdy. Němcová tehdy uvažuje o vlastním zaměstnání (nespojeném s literární tvorbou) a zaobírá se myšlenkou umístit děti do jiných rodin. „Přece však se musím jen po nějaké službě ohlédnout, abych mohla rodinu uživit. Kdybyste věděl o něčem ve Vídni, já bych šla i jinam, to jest kdyby se mi to vyplatilo. ... V takovém pádu, kdybych dostala službu, dobrou ... dala bych Dorinku zatím k paní Hanušové, za Jarouška bych platila, Karlovi dala na stravu, a byly by pro čas opatřeny,“ vykresluje v polovině 50. let svou představu o budoucnosti Aloisi Vojtěchu Šemberovi (Korespondence 2004: 80). Je tedy ochotná dokonce přistoupit na další rozdělení rodiny, pokud by vedlo ke zlepšení finančních poměrů. Reakce manžela ani současníků na tento nikdy nerealizovaný plán známa není, už samotný návrh Němcové je však dokladem jejího názorového posunu. Počítá s nutností spoléhat nejen na manželovy, ale i na vlastní síly, jedná vlastně v protikladu k ustálené představě muže jako jediného živitele rodiny.

Druhá polovina 50. let a poslední roky před smrtí Němcové pak do jejích dopisů přinášejí čím dál četnější známky smutku, zklamání a beznaděje. Své matce na jaře 1856 až s nezvyklou upřímností píše: „... všude smutek a starost, dokonce když se dívám na děti... můj bože, povede-li se nám pořád tak zle, co pro ně budu moci udělat?“ (Korespondence 2004: 222) Do vztahu s dětmi se promítá

chudoba, obavy z jejich budoucnosti, na druhé straně je často připomínána jejich snaha pomoci matce financovat domácnost (Korespondence 2006: 64–65). Dorůstající děti se v tomto okamžiku stávají součástí dospělého světa. Matka se k nim sice nepřestává chovat ochranně, ale zároveň oceňuje jejich takřka dospělé, racionální jednání. Patrné je to zejména ve vztahu k dceři: „...Dora dokonce je na krejcar jako čert na duši. Ona nyní vaří sama, když někde pár grošů dostanu, dám jí to a ona si všechno zapisuje, co se vydá. Teď bude chodit k paní Staňkové se učit šít košile.“ (Korespondence 2006: 80) Hledá také praktické cesty k jejich lepší budoucnosti. Při výběru povolání pro syny zvažuje poptávku po profesi zahradníka nebo „modeléra“ a výdělků v těchto oborech, dceru by ráda viděla jako učitelku. Přístup Němcové k budoucí profesi dětí⁶ tedy nesvědčí o idealismu nebo nahodilosti, ale zcela pragmatickém plánování.

Závěr

Jakou matkou byla tedy Božena Němcová? Na základě dochované korespondence si můžeme dovolit konstatování, že Němcová se jeví jako matka zcela typická, leckdy dokonce konzervativní, nevymykající se svými postoji vůči dětem z dobových konvencí. Svět jejich literárních postav a její vlastní chování podle všeho nijak podstatně neovlivňovaly plnění mateřské role. Němcovou-matku a jí zastávané zásady můžeme v některých momentech vnímat také jako kontrast pomalu se měnících společenských norem (respektování patriarchálního typu rodiny s otcem živitelem) a naopak rychlé proměny sociální reality. Němcová je okolnostmi donucena přizpůsobit se majetkové situaci rodiny a usiluje svým výdělkem o zlepšení životních podmínek.

Ve výchově dětí je v mnoha ohledech tradicionalistkou (dosvědčují to např. její rady týkající se péče o zdraví nebo vhodně volené četby), za moderní lze však považovat zásadu, že děti potřebují dobré vzdělání, a to bez ohledu na pohlaví. Neobvyklé bylo také respektování osobních zájmů dětí při výběru povolání. Praktičnost Němcové se zcela jednoznačně projevovala v úvahách o profesích jejich dětí. V souladu s očekáváním zohledňuje národnostní hledisko a vybírá české školy, ale současně řeší otázku budoucího uplatnění, mzdy, volných pracovních míst nebo možnost získání praxe v cizině.

Odlišný je přístup Němcové k synům a dceři, který byl ovlivněn jejich blízkostí či vzdáleností od domova, ale můžeme spekulovat opět o jistém (v tomto

⁶ Sny Němcové o povolání jejich dětí se realizovaly jen zčásti. Dora působila v letech 1867–1911 na dívčích školách v Jičíně. Karel po zahradnické praxi vyučoval biologii v Táboře a od roku 1896 byl ředitelem Královského zemského pomologického ústavu v Tróji. Jaroslav odešel do Ruska, pracoval v Oděse, Rovně a Vinnici jako profesor technického kreslení (Úlehla 2007).

případě genderovém) stereotypu a tradici. Synům se snaží všemožně vypomáhat a ulehčit studium nebo první zaměstnání. Od dcery jaksi samozřejmě předpokládá, že kromě přípravy na povolání vypomůže v domácnosti. Tento postoj se stupňuje v posledním období života Němcové, kdy Doře vytýká neochotu, přiděluje jí v dopisech řadu úkolů a v podstatě nechává na ní, jak se vypořádá s dluhy.

O výchovném stylu, který Němcová uplatňovala, v žádném případě nelze mluvit jako o liberálním ve smyslu naprosté volnosti dětského chování a jednání. Němcová svým dětem mnohem častěji připomíná povinnosti, morální zásady, poslušnost a zodpovědnost – tedy vlastnosti, jejichž nedostatek jí samotné společnost často předhazovala.

Červen 2012

Literatura a prameny:

- Božena Němcová. Korespondence I. 1844–1852.* Adam, R. – Pokorná, M. – Skicová Římalová, L. – Sommer, S. (eds.), Janáčková, J. (věd. red.). 2003 – Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Božena Němcová. Korespondence II. 1853–1856.* Adam, R. – Pokorná, M. – Skicová Římalová, L. – Sommer, S. (eds.), Janáčková, J. (věd. red.). 2004 – Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Božena Němcová. Korespondence III. 1857–1858.* Adam, R. – Pokorná, M. – Skicová Římalová, L. – Sommer, S. (eds.), Janáčková, J. (věd. red.). 2006 – Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Božena Němcová. Korespondence IV. 1859–1862.* Adam, R. – Pokorná, M. – Skicová Římalová, L. – Sommer, S. (eds.), Janáčková, J. (věd. red.). 2007 – Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Božena Němcová. Sborník ke 140. výročí úmrtí.* 2002 – Praha.
- Božena Němcová ve vzpomínkách. K stému výročí smrti Boženy Němcové.* 1961 – Praha.
- Božena Němcová. Život – dílo – doba.* 2006 – Česká Skalice: Muzeum Boženy Němcové.
- Korespondence a zápisky Boženy Němcové.* 1913 – Praha: Vincenc Vávra.
- Úlehla, Vladimír: 2007 – *Samotářská dcera Boženy Němcové Theodora*. Jičín.
-

Contact: PhDr. Marie Bahenská, Ph.D., Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i., Na Florenci 3, 110 00 Praha 1, Czech Republic, e-mail: bahenska@mua.cas.cz.